

Recognition of the distorted word "Barkham"

  Jamile Akhyani¹

Submitted: 2024-11-16 Revised: 2025-02-05 Accepted: 2025-03-23 Published: 2025-09-23 pp.132-146

Abstract

One of the points that must be taken into account by correctors in correcting ancient texts is the possibility of correcting a word or words from the text. Failure to pay attention to this point, in addition to moving the text away from its exact meaning, can cause the forgetting of an original word. One of these words, which was spelled due to the tradition of same writing of some of letters such as "P" and "B" in Persian manuscripts, and then was forgotten over time and with the scribes copying each other's manuscripts, is the word "Barkham". This word, which is used in a significant number of important texts of Persian literature such as Sanai's Divan, Anvari's Divan, Kamal Khojandi's Divan, Zahir Faryabi's Divan and Saeb's Divan, is recorded everywhere as "Porkham" and has not entered Persian dictionaries. In this article, we will recover this word and its difference with "Porkham" which is spelled with it with a descriptive-analytical method and based on documentary studies. Based on this, the word "Barkham" is another form of "Bekham" and means "bent". In addition, this article also discusses the two words "barbar" and "barbar" that are recorded in a corrected form in some texts.

Keywords: Correction, Distortion, word recovery, barkham, Porkham, barbar, barbar.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

This is an open access article under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.

© 2024 The Author(s). Journal of Codicology and manuscript research published by Torath pub. on behalf of the Scientific Association of Manuscript Research and Codicology of IRAN.

۱. Department of Persian Language and Literature. Faculty of Humanities. University of Zanjan. Zanjan Province. Zanjan. Iran.

References

- Afi Khorasani, Mohammad, shahidi, ruhallah (2023), "Multi-stage" Taṣhīfs, a significant challenge in Hadīth Sanads; A case study of a narration by Abu Bakr al-Ji'ābi", Qayim Book, No. 29, pp. 259- 274. [In Persian]
- Amir Khosrow Dehlavi (1982), Amir Khosrow Dehlavi Complete Divan's, edited by Said Nafisi, with the help of M. Darvish, second edition, Tehran: Javidan
- Anvari, Ali bin Mohammad (1993), Anvari's Divan, by Modarres Razavi, 4th edition, Tehran: Scientific and Cultural Publishers.
- Anvari, Hasan (2002), Farhang e Bozorg e Sokhan, Tehran: Sokhan.
- Attar, Faridoddin (1995), Attar's Divan, edited by Taghi Tafazzoli, 8th edition, Tehran: Scientific and Cultural.
- Azraghi Heravi, Zeyn al-Din Abu Bakr Ja'far ibn Ismail (1957), Azraghi Heravi's Divan, edited by Said Nafisi, Tehran: Zavvar Bookstore.
- Dalvand, Yaser (2018), "A Few Rules for Discovering Textual Corrections", Mirror of Heritage (Ayane-ye-Miras), No. 62, pp. 85-214. [In Persian]
- Dekhoda, Ali Akbar (1993), Loghat Nameh (The Dictionary), first edition of the new era, Tehran: University of Tehran.
- Fakhroddin As'ad Gorgani (1958), veis and Ramin, edited by Mohammad Ja'far Mahjoub, Tehran: Andisheh Publishing House.
- Fotuhi Rudmo'jeni, Mahmud (2010), Image Rhetoric, second edition, Tehran: Sokhan.
- Hafez, Shamsoddin Mohammad (2011), Hafez Be Sa'y e Sayeh, edited by Amirhushang Ebtehaj, 15th edition, Tehran: Karnameh.
- Helali Joghatai (1989), Helali Joghatai's Divan, edited by Said Nafisi, second edition, Tehran: Sanai Library.
- Ghatran Tabrizi, Sharaf al-Zaman Hakim Abu Mansur (1983), Hakim Ghatran Tabrizi's Divan, based on the revised version of Mohammad Nakhjavani, first edition, Tehran: Ghoghnu.
- Ghazvini, Mohammad (2009), Ghazvini's Notes, edited by Iraj Afshar, 4th edition, Tehran: University of Tehran.
- Kamal al-Din Esmail Esfahani, Abolfazl (2005), Creator of meanings Abolfazl Kamal al-Din Esmail Esfahani's Divan, under the care of Hosein Bahral-Oloomi, Tehran: Dekhoda bookstore Publishers.
- Khaqani, Afzaloddin Badil (1995), Khaqani Sharvani's Divan, edited by Ziaoddin Sajjadi, fifth edition, Tehran: Zavvar.
- _____ (1995), Khaghani's Divan, edited by Mir Jalaloddin Kazzazi, second edition, Tehran: Markaz
- Khojandi, Kamal (1993), Kamal Khojand i's Divan, edited by Ahmad Karami, first edition, Tehran: Ma.
- Mahasti Ganjavi (1968), Mahasti Ganjavi's Divan, edited by Taheri Shahab, third edition, Tehran: Sana'i Library.
- Manuchehri, Ahmad ibn Ghows (1977), Manouchehri Damghani's Divan, edited by Mohammad Dabirsiyaghi, fourth edition, Tehran: Zovar.

- Masoud Sa'd Salman (1985), Masoud Sa'd's Divan, corrected by Mehdi Nuriyan, first edition, Isfahan: Kamal.
- _____ (1985), Masoud Sa'd's Divan, edited by Mehdi Nooriyan, first edition, Isfahan: Kamal.
- _____ (1995), Masoud Sa'd Salman's Divan, Introduction: GholamReza Rashid Yasami, Compiled by: Parviz Babaei, Tehran: Negah.
- Mayel Heravi, Najib (1980), Criticism and Correction of Texts, First edition: Mashhad: Astan Ghods.
- Mihani, Mohammad bin Abdol Khalegh (1996), Dastur Dabiri, corrected by Seyyed Ali Razavi Bahabadi, first edition, Yazd: Behabad.
- Moezzi, Amir al-Shoara Mohammad bin Abdol Malek (1939), Amir Moezzi's Divan, under the care of Abbas Iqbal, Tehran: Islamia Mansuri bookstore.
- _____ (1983), The Complete Divan of Amir Moezi, corrected by Naser Hiri, Tehran: Marzban.
- _____ (2006), Generalities of the Court Amir Moezi Neyshaboori's Divan, edited by Mohammad Reza Ghanbari, first edition, Tehran: Zavvar.
- Mowlavi, Jalaloddin (1996), Generalities of the Court Shams's Divan, edited by Foruzanfar, first edition, Tehran: Rad.
- Naser Khosrow, Abu Mo'in (1991), Naser Khosrow's Divan, revised by Minovi-Mohaqqeq, 4th edition, Tehran: University of Tehran.
- Nezami Ganjavi, Jamaloddin Abu Mohammad Ilyas ibn Yusuf (1984), Khosrow and Shirin, edited by Hasan Vahid Dastgerdi, second edition, Tehran: Scientific.
- Sa'di, Moshrefoddin Mosleh bin Abdollah (1984), Sa'di's Generalities, by Mohammad Ali Forughi, second edition, Tehran: Amir Kabir.
- Saeb, Mohammad Ali (1958), Poetry collections Saeb, edited by Mohammad Khahraman, 5th edition, Tehran: Scientific and Cultural Publishers.
- Rudaki, Abu Abdollah Ja'far ibn Mohammad (1995), Rudaki's Divan, edited by Manoochehr Daneshpajouh, first edition, Tehran: Toos.
- Sana'i Ghaznavi, Majdud Ibn Adam (1989), Hadiqeh al-Haqiqah and Shari'ah al-Tariqah, edited by Modarres Razavi, Tehran: University of Tehran.
- Shobeyri, Mohammad Javad (2003), "Correction and Distortion", Encyclopedia of the Islamic World, Vol. 7, under the supervision of Gholam Ali Haddad Adel, First Edition, Tehran: Islamic Encyclopedia Foundation, pp. 353-359. [In Persian]
- Shokrollahi Taleghani, Ehsanollah (2006), "Composition and Tampering", Ayaneh Miras, No. 32, pp. 129-157. [In Persian]
- Suzani Samarqandi, Mohammad bin Ali (1959), Hakim Suzani Samarqandi's Divan, corrected by Naseroddin Shahhoseini, Tehran: Amir Kabir.
- Tabatabayi, Alaeddin (2009), Word Structure and Grammatical Category, First edition, Tehran: Research Institute for Culture, Art and Communication.
- Zahir Faryabi, Abolfazl Taher bin Mohammad (1958), Zahir Faryabi's Divan, edited by Taghi Binesh, Mashhad: Bastan Bookstore.
- _____ (2002), Zahir Faryabi's Divan, edited by Amir Hasan Yazdgerdi, with the assistance of Asghar Dadbeh, first edition: Tehran: Ghatreh.

doi بازشناسی واژه تصحیف‌شده «بَرخَم»

جمیله اخیانی^۱

از صفحه ۱۳۲ تا صفحه ۱۴۶ تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۲۶ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۱/۱۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۱/۰۳ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱

چکیده

یکی از نکاتی که در تصحیح متون کهن باید مورد توجه قرار بگیرد، امکان تصحیف واژه یا واژه‌هایی از متن است. عدم توجه به این نکته، علاوه بر دور کردن متن از معنای دقیق خود می‌تواند موجب فراموش شدن واژه یا واژه‌هایی اصیل شود. یکی از این واژه‌ها که به دلیل سنت یکسان‌نویسی برخی از حروف مانند «پ» و «ب» در نسخه‌های خطی فارسی، تصحیف شده و سپس در گذر زمان و با رونویسی کاتبان از دست‌نویس‌های یکدیگر به فراموشی سپرده شده است، واژه «بَرخَم» است. این واژه که در تعداد قابل توجهی از متون مهم ادب فارسی مانند دیوان سنایی، دیوان انوری، دیوان کمال خجندی، دیوان ظهیر فاریابی و دیوان صائب هم به کار رفته است، در همه جا به صورت «پُرخَم» خوانده و ثبت شده و به فرهنگ‌های لغت فارسی راه نیافته است. در مقاله حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و بر مبنای مطالعات اسنادی، به بازیابی این واژه و تفاوت آن با «پُرخَم» که بدان تصحیف شده است، می‌پردازیم. بر این اساس واژه «بَرخَم» شکل دیگری از «بَخَم» و به معنای «خمیده» است. علاوه بر آن در مقاله حاضر به دو واژه «بربار» و «بربر» که در برخی متون به صورت تصحیف‌شده ثبت شده‌اند، نیز پرداخته شده است.

کلیدواژه‌ها:

تصحیف، تصحیح، بازیابی واژه، بَرخَم، پُرخَم، بربار، بربر

Cite this article: Akhyāni, Jamile. (2025). Recognition of the distorted word "Barkham". Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR)(In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskah/shināsī va taṣḥīḥ-i mutūn) . Vol-4, Issue-2. 132-146. <https://doi.org/10.22034/crtc.2025.488589.1168>

۱. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی. دانشکده علوم انسانی. دانشگاه زنجان. استان زنجان. زنجان. ایران.

۱- مقدمه

متون کهن فارسی جزو ارزشمندترین سرمایه‌های فرهنگی ایرانیان است؛ از این رو هرگونه پژوهش و روشنگری در مورد آنها می‌تواند گامی در پاس‌داشت فرهنگ و ادب ایران قلمداد شود. از جمله مهمترین این پژوهش‌ها، تصحیح انتقادی آنها، یعنی تلاش برای دستیابی به شکل اصیل این متون است که می‌تواند موضوعات و اطلاعات تازه‌ای در اختیار پژوهشگران قرار دهد. یکی از نکاتی که در تصحیح این متون باید مورد توجه قرار گیرد، امکان تصحیف واژه یا واژه‌هایی از متن است. «تصحیف» عبارت است از «تغییر دادن کلمه با کم و زیاد کردن نقطه‌های آن؛ خطا کردن در نوشتن و خواندن کلمه‌ای» (سخن، ذیل همین واژه). شباهت شکل نوشتاری برخی از حروف فارسی که تفاوت آنها با یکدیگر تنها از نظر داشتن یا نداشتن نقطه (مانند «ج / ح / خ»، «د / ذ»، «ر / ز» و «س / ش») و یا تعداد نقطه (مانند «ج / چ»، «ز / ژ» و «ب / پ») است و نیز برخی حروف (مانند «ب / ت») که تفاوتشان در بالا یا پایین بودن نقطه است و حروفی مانند «ب» و «ن» و «ی» که در ابتدا و وسط کلمه یکسان نوشته می‌شوند و فقط در تعداد نقطه اختلاف دارند، موجب بی‌دقتی برخی کاتبان در ثبت این حروف و تصحیف واژه یا واژه‌هایی از متن‌های فارسی شده است. گاه نیز تصحیف به صورت چندمرحله‌ای یا ترکیبی صورت گرفته، به این معنی که در یک رونویسی، واژه‌ای به واژه دیگر تصحیف شده و در رونویسی بعدی، دوباره همان واژه به صورت دیگری نوشته شده که واژه را به کلی از معنای اصلی دور کرده است (نک. عافی خراسانی و شهیدی، ۱۴۰۲: ۲۶۰)؛ علاوه بر آنکه ظاهراً قواعد و اصولی واحد در نوشتن حروف و واژه‌ها وجود نداشته است، چنانکه برخی از کاتبان علائم خاصی به کار برده‌اند که در مواردی با اسلوب کتابت کاتبان دیگر تفاوت دارد و خود آنها نیز از اول تا آخر یک نسخه، در موارد واحد، آن رسم‌الخط را رعایت نکرده‌اند (نک. مایل هروی، ۱۳۶۹: ۱۳۷). سنت یکسان‌نویسی برخی از حروف مانند «پ» و «ب»؛ «چ» «ج»؛ و «ژ» و «ز» که در دست‌نویس‌های موجود دیده می‌شود نیز عامل دیگر بوجود آمدن تصحیف است. علامه قزوینی در این مورد می‌نویسد: «در قدیم نه فقط حرکات حروف را نمی‌گذاشتند، بلکه نقاط را نیز اغلب اهمال و مسامحه می‌کرده‌اند و در بسیاری از نسخ بسیار قدیمه که خود اینجانب ملاحظه کرده است، بسیاری از کلمات از نقاط عاری است» (قزوینی، ۱۳۸۸: ۲۶۹۵). به نظر می‌رسد علاوه بر اهمال و مسامحه کاتبان، پرهیز از نقطه‌گذاری حروف به‌عنوان نوعی ارزش‌نوشتاری و یکی از آداب کتابت نیز، در تصحیف واژه‌ها - که امروز درک بخش‌هایی از متون ما را با چالش مواجه کرده است - بی‌تأثیر نبوده است؛ چنانکه محمد بن عبدالخالق میهنی از نویسندگان قرن ششم هجری در کتاب خود به نام آیین دبیری که ظاهراً نخستین کتابی است که به ذکر جزئیات در نگارش پرداخته است، به نویسندگان و دبیران توصیه می‌کند از نقطه‌گذاری حروف بدون دلیل موجه پرهیزند

وگرنه مخاطب را به جهل منسوب خواهند کرد: «و در نامه اعراب و نقطه ننهند الا به جایگاه اشتباه و به جایگاه عنایت هم روا داشته‌اند تأکید را، اما بی عذری نقطه و اعراب نهادن منسوب کردن مکتوب‌الیه باشد به جهل» (میهنی، ۱۳۷۵: ۴). اصطلاح «ملانقطی» به معنی «آنکه تا تمام نقطه‌ها و اعراب و حرکات کلمه‌ای نوشته نباشد، نتواند خواند» (لغت‌نامه، ذیل همین واژه) و معنای کنایه‌آمیز آن، یعنی ایرادگیر و ظاهرین (نک. فرهنگ سخن/ ذیل همین واژه) که امروزه به «ملالغتی» تغییر یافته نیز حاکی از همین موضوع است. نکته دیگر اینکه گاه رعایت خوشنویسی و پرداختن به زیبایی خط هم، موجب پرهیز از نقطه‌گذاری می‌شده است (نک. شکراللهی طالقانی، ۱۳۸۵: ۱۳۶)؛ علاوه بر اینکه «در میان خوشنویسان که بیشتر خصیصه‌ها و شناسه‌های زیبایی‌شناسی و هنری را مدّ نظر داشتند، سنت‌های علمی سماع دادن و مقابله کردن و به عرض رسانیدن در نسخه‌نویسی کمتر مورد توجه قرار می‌گرفت» (مایل هروی، ۱۳۶۹: ۴۰). به این ترتیب طبیعی است که برخی لغات به اشتباه در فرهنگ‌های لغت فارسی ثبت شده باشند؛ چنانکه فرهنگ جهانگیری به استناد بیت زیر که در آن به جای «ترک»، «برک» نوشته شده، «برگ» را به معنی نغمه و آهنگ دانسته است:

جمله مرغان برک کرده جیک جیک با سلیمان گشته افصح من اخیک
(نک. دالوند، ۱۳۹۷: ۱۸۸)

یا به عکس، به دلیل تصحیف، برخی لغات اصیل فارسی از ورود به فرهنگ‌ها محروم شده باشند. بازشناسی شکل اصیل این واژه‌ها می‌تواند هم متون ارزشمند فارسی را پیراسته‌تر کند و هم به غنای واژه‌های فارسی بیفزاید. یکی از واژه‌هایی که از همین طریق به نوعی «گم شده» و در غبار تصحیف پوشیده شده، واژه «بَرخَم» است که در هیچ‌یک از فرهنگ‌های لغت فارسی ثبت نشده؛ در حالی که در بسیاری از متون ادب فارسی به صورت تصحیف‌شده به کار رفته است. در مقاله حاضر می‌کوشیم با زدودن غبار تصحیف از این واژه فارسی آن را بازیابی کنیم تا هم معنای دقیق‌تری از ابیاتی که این واژه در آنها به کار رفته است، به دست داده شود و هم واژه‌ای به گنجینه لغات فارسی افزوده شود.

۲- پیشینه پژوهش

محققان بسیاری درباره تصحیف در متون فارسی پژوهش‌های ارزنده‌ای انجام داده‌اند، اما درباره واژه پرخم و تصحیف آن به برخم تاکنون هیچ پژوهشی منتشر نشده است.

۳- بحث و بررسی

چنانکه اشاره شد «پ» و «ب» در بیشتر دست‌نویس‌های موجود، یکسان نوشته شده‌اند و همین‌گاه موجب بدخوانی شده است؛ تصحیف «بستان» به «پستان» در این بیت خاقانی:

بهر دفع درد چشم رهروان ز آب و گیاش شیر مادر دختر و گشنیز پستان دیده‌اند

و تصحیف «بیگار» به معنی تمسخر به «پیکار» در بیت زیر:

هر چه بخشم به دست مزد از من نپذیری و بس کنی پیکار

که با تصحیح کزازی (نک. خاقانی، ۱۳۸۷: ۲۱۰ و ۲۶۲) معنای روشن‌تری یافته‌اند، از این جمله است. از این رو مصححان باید این موضوع را پیش چشم داشته باشند و در واژه‌هایی که این حروف در آنها به کار رفته، تأمل بیشتری روا دارند. بی‌توجهی به این نکته موجب شده که در بسیاری از متون گرانبهای ادب فارسی، با وجود تصحیحات چندباره، برخی از واژه‌ها به اشتباه ثبت شوند؛ از جمله «بربار» که در بیتی از امیر معزی به صورت «پر بار» ثبت شده است:

گر عارض تو چون گل پر بار نبودی از عشق گلت در دل من خار نبودی

(معزی، ۱۳۱۸: ۷۵۶؛ ۱۳۶۲: ۶۷۷ و ۱۳۸۵: ۶۵۰)

از آنجا که «بار» به معنی میوه و ثمر، صفت درخت است و شاعر از گل سخن می‌گوید، نه درخت، قطعاً «پر بار» در بیت بالا تصحیف «بر بار» است. گل بر بار یعنی گل چیده‌نشده، تشبیه رخ معشوق به گل روی شاخه از تصویرهای پر بسامد در ادب فارسی است و ترکیب «گل بر بار» در ادب فارسی بسیار است؛ از جمله:

تا بر بزم و بر زیر نوای گل نوش است تا بر گل بر بار خروش و رشانست

(منوچهری، ۱۳۵۶: ۱۰)

ای از در دیدار پدید آی و پدید آر آن روی کزو رنگ رباید گل بر بار

(فرخی سیستانی، ۱۳۷۱: ۱۱۹)

تا دل به هوای تو گرفتار آمد جان در تن من تو را خریدار آمد

ای آنکه رخت چون گل بر بار آمد از گلبن تو نصیب من خار آمد

(مسعود سعد، ۱۳۹۰: ۷۸۱)

همین نکته در ثبت واژه «پر بر» به جای «بر بر» نیز دیده می‌شود که قطعاً نادرست است:

بزیر درقه پرکوکب اندرون بنهفت ز بیم چشم بد آن روی چون گل پر بر

(ازرقی هروی، ۱۳۳۶: ۲۱)

«بربر» به عنوان صفت برای گل، شکل دیگری از «بربار» و به همان معنی است و در شعر شاعران فارسی به کار رفته است؛ از جمله:

گل رویم بود همواره بربر سر زلفم همه ساله معنبر

(فخرالدین اسعد گرگانی، ۱۳۳۷: ۳۳۹)

ای روی تو از تازه گل بربر به وز چین و خطا و خلخ و بربر به

(مهستی گنجوی، ۱۳۴۷: ۶۴)

به همین ترتیب واژه‌های دیگری می‌توان یافت که این تصحیف در آنها نادیده گرفته شده است؛ از جمله این واژه‌ها «برخم» است که در همه جا به صورت «پرخم» ثبت شده و در ادامه به آن می‌پردازیم.

۱-۳. «پرخم» یا «برخم»؟

یکی از واژه‌های پرکاربرد در غزل فارسی، واژه «پرخم» به معنای «پرماز، پرشکن، پریچ، پرتاب، خم اندر خم» (لغت‌نامه، ذیل همین واژه) و «پر چین و شکن» (فرهنگ بزرگ سخن، ذیل همین واژه) است. می‌دانیم که در زیبایی‌شناسی قدما، زلف پر پیچ و تاب، زیبا شمرده می‌شده، از این رو در بیشتر موارد این واژه به عنوان صفت برای زلف و جعد معشوق به کار رفته است:

آویختی آفتاب را دوش از سلسله‌های جعد پرخم

(خاقانی، ۱۳۷۴: ۲۷۶)

چون به شست افتاد دست‌آویز را زلف تو پر حلقه و پرخم به است

(عطار، ۱۳۷۴: ۷۷)

می‌تواند داد سامان کار ما آشفته‌گان آن که از دست نوازش زلف پرخم را نواخت

(صائب، ۱۳۸۷، ۲: ۹۲۵)

اما به نظر نمی‌رسد بتوان همیشه با اطمینان این صفت را در باره زلف پذیرفت؛ از جمله در بیت زیر:

گذاشتیم به اغیار زلف پرخم را به دست دیو سپردیم خاتم جم را

(صائب، ۱۳۸۷، ج ۱: ۲۹۵)

آنچه پذیرش این صفت برای زلف را در بیت بالا دچار تردید می‌کند، مصراع دوم بیت و ارتباط آن با مصراع نخست است. می‌دانیم که استفاده از اسلوب معادله یکی از ویژگی‌های مهم شعر شاعران سبک هندی و به‌ویژه صائب است.

«اسلوب معادله» که شفیعی کدکنی آن را بر اساس تحلیل زبان‌شناختی به جای «ارسال‌المثل» وضع کرده، آوردن بیت به گونه‌ای است که یک مصراع، اندیشه‌ای خاص یا یک مفهوم ذهنی را بیان کند و مصراع دیگر مثالی از طبیعت و اشیا برای آن ادعا باشد (نک. فتوحی رودمعجنی، ۱۳۸۵: ۲۶۸). این آرایه در واقع دو مصراع را معادل یکدیگر قرار می‌دهد، به صورتی که می‌توان از نظر معنایی بین دو مصراع، «چنانکه» یا «گویی که» را قرار داد. در بیت بالا نیز همین آرایه را شاهدیم و با توجه به آن می‌توان بیت را چنین بازخوانی کرد: زلف پرخم را به اغیار گذاشتیم، گویی خاتم جم را به دست دیو سپردیم. بر این اساس «اغیار» با «دیو» و «زلف پرخم» با «خاتم جم» معادل قرار گرفته‌اند، اما پرسش این است که «زلف پرخم» با «خاتم جم» چه تناسبی دارد؟ و اصلاً خاتم پریپیچ و خم چه خاتمی است؟ و آیا جایی به چنین صفتی برای انگشتی جم اشاره شده است؟

برای حل این مشکل، توجه به نکته دیگری در صفت زلف در سنت ادب فارسی لازم است و آن اینکه زلف علاوه بر پریپیچ و خمی، به «خمیدگی» نیز توصیف شده و منظور از آن انحنا و خمیدگی سر زلف است؛ چنانکه در بیت‌های زیر می‌بینیم:

عذر من بپذیرد اندر عشق آن بت هر که دید زیر آن خمیده زلف پرشکن سیمین عذار

(فرخی سیستانی، ۱۳۷۱: ۱۶۹)

او را ز وصف خوب و حکایات خوش زلف خمیده و لب خندان کنم

(ناصر خسرو، ۱۳۷۰: ۳۷۰)

تشبیه زلف به چوگان و کژدم هم از همین روی است. در بیت مورد بحث نیز تشبیه ضمنی زلف به «خاتم» نشان می‌دهد که خمیدگی حلقه‌مانند در زلف مورد نظر است، نه پریپیچ و خم بودن آن؛ چراکه صفت غالب خاتم، «خمیدگی» است؛ چنانکه ازرقی هروی «هلال» را به خاتم تشبیه کرده است:

اگر تو درخور همت ولایتی طلبی هلال خاتم خواهی و آفتاب افسر

(ازرقی هروی، ۱۳۳۶: ۱۸)

و صائب خود نیز دست حلقه‌شده بر میان (=کمر) را به خاتم تشبیه کرده است:

کام از تو هر که یافت سلیمان عالم است دستی که در میان تو شد حلقه، خاتم است

(صائب، ۱۳۸۷، ج ۲: ۹۴۲)

به نظر نگارنده «پرخم» در اینجا تصحیف «برخم» است. از آنجا که واژه «پُرْخَم» از واژه‌های پرکاربرد شاعران در غزل فارسی محسوب می‌شده و با در نظر گرفتن این نکته که «انس زیاد با یک واژه گاه باعث انصراف ذهن به آن و

تصحیف واژه‌ای دیگر در متن می‌شود» (شبی‌ری، ۱۳۸۲: ۳۵۴) و با توجه به یکسان بودن شکل نوشتاری دو واژه مذکور (بخاطر یک‌جور نوشتن «پ» و «ب») واژه «بَرخَم»، «پُرخَم» خوانده و نوشته شده است. «بَرخَم» به معنی «خمیده» و درواقع شکل دیگری از واژه «به‌خم» به معنای «منحنی، خمیده، خم‌دار، باخم» (لغت‌نامه، ذیل به‌خم) است.

«خَم» از جهت صرفی هم صفت بسیط است (نک. طباطبایی، ۱۳۸۸: ۲۸۸) به معنی «خمیده» در ترکیباتی مانند: «پشتِ خم»؛ و هم اسم بسیط (نک. همان: ۲۱۰) به معنای «خمیدگی» در ترکیباتی مانند: «خَمِ طاق». «برخم» صفتی است که از پیشوند «بر» + شکل اسمی «خَم» تشکیل شده است. نمونه این ساختارِ صفتی را می‌توان در واژه‌های «بربار» (بر + بار) به معنی چیده‌نشده و بارور (سخن: ذیل همین واژه) و «برحق» (بر + حق) به معنی راستین و محق (سخن: ذیل همین واژه) که آنها هم شکل دیگری از «به‌بار» و «به‌حق» هستند و نیز «برجا»، «برقرار» و «برپا» (نک. طباطبایی، ۱۳۸۸: ۱۳۱) که آنها هم شکل دیگری از «بجا»، «بقرار» و «بپا» هستند، دید. تصحیف این واژه در سه بیت دیگر از صائب نیز، آشکار است که در ادامه به آنها می‌پردازیم.

با کمان حلقه هیهات است گردد جمع تیر راست چون گردد نفس با قامت پرخم مرا؟

(صائب، ۱۳۸۷، ج ۱: ۸۳)

در این بیت نیز اسلوب معاد وجود دارد و شاعر قامت پرخم را به «کمان حلقه» تشبیه کرده است. پیداست که «پرخم» در اینجا نیز تصحیف «برخم» است؛ چراکه توصیف قامت خمیده یا دوتا در ادب فارسی، بسیار است، اما قامت پرخم، چگونه قامتی است؟! قرار گرفتن «راست» در مقابل «پرخم» نیز دلیل دیگری بر تصحیف این واژه است؛ چراکه نکته مقابل راست می‌شود، کج و خمیده، نه پرخم. شاعر می‌گوید در حالیکه قامت خمیده است، نفسم نمی‌تواند راست باشد. در بیت زیر نیز همین تصحیف وجود دارد:

تیر دلدوز حوادث را به دست روزگار قامت پرخم، کمان تازه‌زور دیگرست

(همان، ج ۲: ۵۰۲)

آشکار است که صفت کمان، خمیدگی است و تشبیه ضمنی قامت به کمان نشان می‌دهد که در اینجا نیز باید برخم به معنی خمیده باشد. شاعر می‌گوید خمیده شدن قامت برای روزگار کمان تازه‌نفس دیگری ساخته تا با آن باز هم تیر حوادث را پرتاب کند. در بیت زیر نیز «پرخم» صفت برای قامت دشمنان آورده شده که آن نیز نادرست است:

تا چون شهاب با تو فلک دل نهاد راست همچون هلال قامت اعدات پرخم است

(ظہیر فاریابی، ۱۳۸۱: ۴۷)

در مصراع دوم، شاعر قامت دشمنان ممدوح و «هلال» را پرخم دانسته است. هلال پرخم چگونه هلالی خواهد بود؟ یعنی هلال پر پیچ و تاب؟! در این بیت به دو دلیل به جای پرخم باید برخم باشد: یکی اینکه این صفت به هلال نسبت داده شده که می‌دانیم همیشه به صورت «خمیده» توصیف شده، نه پر پیچ و خم؛ چنانکه در شواهد زیر می‌بینیم:

مانندۀ خورشیدی پیدا شده و من
از تو شده‌ام زرد و خمیده چو هلالی
(مسعود سعد، ۱۳۹۰: ۵۷۰)

کشت حاجت زود بدروند بر دست امید
زانکه همچون داس زرین بود بر گردون هلال
(معزی، ۱۳۱۸: ۴۵۴)

چون است باغ و شاخ سمن پروین
گر ماه نو خمیده چو عرجون است
(ناصر خسرو، ۱۳۷۰: ۲۵۶)

دوم اینکه «پرخم» در بیت مذکور در مقابل «راست» در مصراع اول قرار گرفته است؛ بنابراین باید واژه‌ای باشد که با آن تقابل داشته باشد و آنچه با راست تضاد ایجاد می‌کند، «کج (=خمیده) است، نه پرخم. شاعر با استفاده از آرایه «ایهام استخدامی» واژه «راست» را یک بار به معنی صادق (در ارتباط با دل) و یک بار هم به معنی صاف و مستقیم (در ارتباط با شهاب) به کار گرفته و می‌گوید از وقتی فلک با تو دلش را راست کرد (یعنی با تو صاف و صادق شد و به عبارت دیگر اوضاع به کام تو شد)، قامت دشمنان تو خمیده شده است. در بیت زیر نیز همین تصحیف وجود دارد:

دست سرو ار دعای تو نکند
قامتش چون بنفشه پرخم باد
(انوری، ۱۳۷۲: ۱۰۹)

از آنجا که سر بنفشه معمولاً به طرف ساقه خم می‌شود، این حالت به خمیدگی بنفشه تعبیر شده است:
چون بنفشه خم گرفته قامت در هجر تو همچو نرگس چشم من باز است و اشکش دامع است
(امیر خسرو دهلوی، ۱۳۶۱: ۶۹)

خشم سوسن گشت نرگس چشم او زان شد
دژم عاشق گل شد بنفشه پشت او زان شد دو تا
(معزی، ۱۳۱۸: ۱۶)

حافظ هم از این حالت بنفشه، به سر بر زانو نهادن آن تعبیر کرده است:
بی ناز نرگش سر سودایی از ملال
همچون بنفشه بر سر زانو نهاده‌ایم
(حافظ، ۱۳۹۰: ۴۳۵)

در مقابل «سرو» همیشه مظهر راست‌قامتی است و آنچه منطقاً می‌تواند در تقابل با آن قرار گیرد، «کجی (= خمیدگی) خواهد بود، نه پرخمی؛ بنابراین در بیت مذکور نیز برخم اصالت دارد. تصحیف مذکور در بیت زیر به عنوان صفت برای «قد» ثبت شده است:

قد عدوش بسان کمان شود پرخم چو او ز خم کین بر عدو گشاد کمین

(سوزنی، ۱۳۳۸: ۳۰۲)

ملاحظه می‌شود که باز هم وصف کمان است که قطعاً برای آن صفت «خمیده» مناسب‌تر از «پرپیچ و خم» خواهد بود. در زیر بیت دیگری از صائب را با همین تصحیف می‌بینیم:

هست از تیغ کج او تکیه‌گاه اقبال را پرخم آید در نظر زان روی چون ابروی یار

(صائب، ۱۳۸۷: ۳۵۷۸)

چنانکه ملاحظه می‌شود، شاعر در این بیت، پرخم را صفت ابروی یار قرار داده است، اما ابروی پرخم چگونه ابرویی خواهد بود؟ آنچه به عنوان صفت ابرو در ادب فارسی دیده می‌شود، «خمیدگی» است، نه پرخمی؛ چنانکه در بیت‌های زیر می‌بینیم:

به طاق آن دو ابروی خمیده مثالی زان دو طغرا برکشیده

(نظامی، ۱۳۶۳: ۳۶۸)

پیوسته خمیده همچو ابروی توام چون خط تو فتنه گشته بر روی توام

(کمال‌الدین، ۱۳۴۸: ۸۱۶)

مرغ دل صاحب‌نظران صید نکردی الا به کمان‌مهرة ابروی خمیده

(سعدی، ۱۳۶۳: ۵۹۵)

علاوه بر آن در بیت مورد بحث، شاعر از «تیغ کج» ممدوح سخن گفته و آن را به ابروی یار تشبیه کرده است؛ بنابراین وجه شبه باید صفتی باشد که در باره تیغ هم کاربرد داشته باشد و شمشیر هیچگاه به پرخمی توصیف نشده است. بر این اساس پرخم در اینجا نیز تصحیف برخم است. همین تصحیف و باز هم در صفت ابرو در بیت زیر از سنایی نیز دیده می‌شود که به نظر نمی‌رسد نیاز به توضیح بیشتر داشته باشد:

ببرند ابروی دولت جم زان دو زلف و دو ابروی پرخم

(سنایی، ۱۳۶۸: ۳۵۷)

و نیز در ابیات زیر و باز هم در صفت ابرو:

چیست گفت آن یگانه آفاق

آن که هم جفت باشد و هم طاق

گفت آن ابروان پرخم ماست

کج تصور مکن که گفتم راست

(هلالی جغتایی، ۱۳۶۸: ۲۲۸)

چنانکه ملاحظه می‌شود در این دو بیت، شاعر به زیبایی با واژه‌ها بازی کرده است. در بیت نخست از جفت و طاق بودن ابرو سخن گفته است: ابروها هم جفت هستند (=دوتایی) و هم طاق به معنی یگانه و بی‌همتا و در بیت دوم در تصریح ابرو با گفتن اینکه سخنم را کج (=نادرست) تصور نکن؛ زیرا راست گفته‌ام، به صفت کجی ابرو اشاره می‌کند و می‌گوید این کجی فقط مربوط به ابروست، نه سخن من. از این رو علاوه بر آنچه پیشتر در باره «ابرو» گفته شد، تقابل «کج و راست» در بیت دوم نیز تأییدی بر این است که پرخم در اینجا نیز تصحیف برخم است. همچنین در بیت زیر از کمال خجندی:

هر کجا ذکری از آن ابروی پرخم می رود

گر رود آنجا حدیث ماه نو کم می رود

(کمال خجندی، ۱۳۷۲: ۱۹۳)

در این بیت نیز علاوه بر آنچه گفته شد، مقایسه ابرو با «ماه نو» که خمیده است، نه پر پیچ و خم، تأییدی بر نادرستی برخم و درستی برخم است.

اکنون پرسش این است که با توجه به کاربرد زیاد واژه «پرخم» در متون فارسی، در چه جاهایی می‌توانیم مطمئن باشیم که تصحیفی رخ داده و واژه مذکور در اصل «برخم» بوده است؟ به نظر می‌رسد آنچه در این مورد می‌تواند اطمینان‌بخش باشد، یکی توجه به قرائن موجود در متن است؛ چنانکه در مقاله حاضر به آنها پرداخته شد و دیگر توجه به این نکته که این واژه باید به تنهایی به کار رفته باشد، نه با عطف به واژه‌ای دیگر، که در آن صورت حتماً پرخم خواهد بود. نکته آخر با ذکر مثالی، روشن‌تر خواهد شد. به بیت زیر دقت کنیم:

جان و دل دوستانش پرطرب و ناز

پشت و رخ دشمنانش پرخم و چین است

(قطران، ۱۳۶۲: ۵۷)

در بیت بالا شاعر جان و دل دوستان ممدوح را در مقابل پشت و رخ دشمنان وی قرار داده و به همین ترتیب «پرطرب و ناز» را برای دوستان و «پرخم و چین» را برای دشمنانش آرزو کرده است. از آنجا که در مصراع نخست، عطف شدن طرب و ناز به یکدیگر، صفت «پر» را به هردوی آنها نسبت می‌دهد، در مصراع دوم هم باید «پر» صفت هر دو واژه عطف‌شده، یعنی خم و چین باشد؛ از این رو بیت به همین صورت درست است. این نکته در بیت زیر نیز صادق است:

توراست پرخم و چین جعد زلف غالیه‌بار مراسم قامت و روی از غم تو پرخم و چین

(معزی، ۱۳۱۸: ۶۱۸)

شاعر «پرخم و چین بودن» جعد یار را در مقابل «پرخم و چین بودن» قامت و روی خود قرار داده است. ملاحظه می‌شود که به هیچ‌وجه «پرخم» در اینجا نمی‌تواند «برخم» خوانده شود؛ چراکه هم صفت «پر» برای هر دو واژه «خم» و «چین» آمده است و هم «پرخم و چین» مصراع اول، قرینه‌ای بر «پرخم و چین» مصراع دوم است.

۴. نتیجه‌گیری

بر اساس داده‌های مقاله حاضر، روشن شد که واژه «پرخم» که معمولاً در ادب فارسی به عنوان صفت برای زلف و متعلقات آن به کار رفته، گاه به اشتباه به جای واژه «برخم» به معنی «خمیده» نیز ثبت شده و مانع از ثبت این واژه در فرهنگ‌های فارسی شده است. مهم‌ترین دلیل این تصحیف، سنت یکسان‌نویسی «پ» و «ب» در دست‌نویس‌ها است؛ چنانکه این تصحیف در دو واژه «بربار» و «بربر» نیز صورت گرفته و در برخی متون، این دو به صورت «پربار» و «پربر» نوشته شده‌اند. در مقاله حاضر نمونه‌هایی از شواهد فراوان شکل تصحیف شده «برخم» در متون ادب فارسی ارائه و دلیل نادرستی آنها به شکل کنونی اقامه شد. تصحیف مذکور علاوه بر توصیف «زلف»، درباره «ابرو»، «قامت»، «قد»، «هلال» و «کمان» هم واقع شده که صفت آنها خمیدگی است، نه پریچ و خمی. برای تشخیص این تصحیف، توجه به دو نکته ضروری است: یکی قرائن درون‌متنی؛ چنانکه در مقاله حاضر به آن پرداخته شد و دیگر به کار رفتن این واژه به تنهایی، نه با عطف به واژه‌ای دیگر که اگر چنین باشد و یک صفت برای هر دو ذکر شده باشد، با اطمینان می‌توان گفت که تصحیفی رخ نداده و همان پرخم درست است. زدودن غبار تصحیف از این واژه در متون شاهد این مقاله، می‌تواند این آثار ارزشمند را پیراسته‌تر کند و با افزودن این واژه به فرهنگ‌های لغت فارسی، به غنای زبان فارسی بیفزاید.

پی‌نوشت

۱. در دو چاپ قبلی دیوان مسعود سعد این واژه «پربار» ثبت شده بود (نک. مسعود سعد، ۱۳۷۴: ۵۷۷ و مسعود سعد، ۱۳۶۴: ۹۹۸) که محمد مهیار به‌درستی آن را تبدیل به «بربار» کرده است.
۲. از جمله: به زلف چوگان نازش همی کنی تو بدو ندیدی آن گه او را که زلف چوگان بود
(رودکی، ۱۳۷۴: ۳۷)
۳. از جمله: زانکه زلفش کژدمست و هر که را کژدم گزید مرهم آن زخم را کژدم نهد کژدم‌فسای

(منوچهری، ۱۳۵۶: ۱۲۲)

۴. این واژه در دیوان تصحیح تقی بینش نیز به همین صورت است (بنگرید: ظهیر فاریابی، ۱۳۳۷: ۵۱)
۵. لازم به یادآوری است که آنچه در مورد بنفشه به پیچ و خم داشتن وصف شده، «زلف بنفشه» است، نه خود آن؛
از جمله:

بنفشه طره مفتول خود گره می زد صبا حکایت زلف تو در میان انداخت

(حافظ، ۱۳۹۰: ۹۶)

۶. از آنجا که قرینه‌سازی یک اصل ثابت شعر کلاسیک فارسی است، به نظر می‌رسد به قرینه «پشت و روی» در مصراع دوم، در مصراع نخست «جعد و زلف» مناسب‌تر از «جعد زلف» باشد.

عدم تعارض منافع

نویسندگانی که نام‌هایشان ذکر شده است تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق الزحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.

منابع

- ازرقی هروی، زین‌الدین ابوبکر جعفر بن اسمعیل (۱۳۳۶)، دیوان ازرقی هروی، به تصحیح سعید نفیسی، تهران: کتابفروشی زوار
- امیر خسرو دهلوی (۱۳۶۱)، دیوان کامل امیر خسرو دهلوی، تصحیح سعید نفیسی، به کوشش م. درویش، چاپ دوم، تهران: جاویدان
- انوری، حسن (۱۳۸۱)، فرهنگ بزرگ سخن، تهران: سخن
- انوری، علی بن محمد (۱۳۷۲)، دیوان انوری، به اهتمام مدرس رضوی، چاپ چهارم، تهران: علمی و فرهنگی
- حافظ، شمس‌الدین محمد (۱۳۹۰)، حافظ به سعی سایه، به تصحیح امیر هوشنگ ابتهجاج، چاپ پانزدهم، تهران: کارنامه
- خاقانی، افضل‌الدین بدیل (۱۳۷۴)، دیوان خاقانی شروانی، به کوشش ضیاء‌الدین سجادی، چاپ پنجم، تهران: زوار
- _____ (۱۳۷۴)، دیوان خاقانی شروانی، ویراسته میرجلال‌الدین کزازی، چاپ دوم، تهران: مرکز
- خجندی، کمال (۱۳۷۲)، دیوان کمال خجندی، تصحیح احمد کرمی، چاپ اول، تهران: ما

- دالوند، یاسر (۱۳۹۷)، «چند قاعده در کشف تصحیفات متون»، آینه میراث، شماره ۶۲، صص: ۱۸۵-۲۱۴
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۲)، لغت‌نامه، چاپ اول از دوره‌ی جدید، تهران: دانشگاه تهران
- رودکی، ابوعبدالله جعفر بن محمد (۱۳۷۴)، دیوان رودکی، به تصحیح منوچهر دانش‌پژوه، چاپ اول، تهران: توس
- سعدی، مشرف‌الدین مصلح بن عبدالله (۱۳۶۳)، کلیات سعدی، به اهتمام محمدعلی فروغی، چاپ دوم، تهران: امیرکبیر
- سنائی غزنوی، مجدودبن آدم (۱۳۶۸)، حدیقه‌الحقیقه و شریعه‌الطریقه، به تصحیح مدرس رضوی، تهران: دانشگاه تهران
- سوزنی سمرقندی، محمد بن علی (۱۳۳۸)، دیوان حکیم سوزنی سمرقندی، به تصحیح ناصرالدین شاه‌حسینی، تهران: امیرکبیر
- شبیری، مجمدجواد (۱۳۸۲)، «تصحیف و تحریف»، دانشنامه جهان اسلام، ج ۷، زیر نظر علامعلی حداد عادل، چاپ اول، تهران: بنیاد دایره المعارف اسلامی، صص ۳۵۳-۳۵۹
- شکراللهی طالقانی، احسان‌الله (۱۳۸۵)، «تصنیف و تصحیف»، آینه میراث، شماره ۳۲، صص: ۱۲۹-۱۵۷
- صائب، محمدعلی (۱۳۸۷)، دیوان اشعار صائب، به کوشش محمد قهرمان، چاپ پنجم، تهران: علمی و فرهنگی
- ظهیر فاریابی، ابوالفضل طاهر بن محمد (۱۳۳۷)، دیوان ظهیر فاریابی، به تصحیح تقی بینش، مشهد: کتابفروشی باستان
- _____ (۱۳۸۱)، دیوان ظهیرالدین فاریابی، به تصحیح امیرحسن یزدگردی، به اهتمام اصغر دادبه، چاپ اول: تهران: قطره
- طباطبایی، علاءالدین (۱۳۸۸)، ساختمان واژه و مقوله دستوری، چاپ اول، تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات
- عافی خراسانی، محمد، شهیدی، روح‌الله (۱۴۰۲)، «تصحیف‌های چندمرحله‌ای، چالشی قابل توجه در اسناد حدیثی؛ مطالعه موردی یک سند»، کتاب قیم، شماره ۲۹، صص: ۲۵۹-۲۷۴
- عطار، فریدالدین (۱۳۷۴)، دیوان عطار، به تصحیح تقی تفضلی، چاپ هشتم، تهران: علمی و فرهنگی
- فتوحی رودمجنی، محمود (۱۳۸۹)، بلاغت تصویر، چاپ دوم، تهران: سخن
- فخرالدین اسعد گرگانی (۱۳۳۷)، ویس و رامین، به تصحیح محمدجعفر محجوب، تهران: بنگاه نشر اندیشه
- فرخی سیستانی، علی بن جولوغ (۱۳۷۱)، دیوان حکیم فرخی سیستانی، به کوشش دبیرسیاقی، چاپ چهارم، تهران: زوار
- قزوینی، محمد (۱۳۸۸)، یادداشت‌های قزوینی، به کوشش ایرج افشار، چاپ چهارم، تهران: دانشگاه تهران
- قطران تبریزی، شرف‌الزمان حکیم ابومنصور (۱۳۶۲)، دیوان حکیم قطران تبریزی، از روی نسخه تصحیح‌شده محمد نخجوانی، چاپ اول، تهران: ققنوس
- کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی، ابوالفضل (۱۳۴۸)، دیوان خلاق المعانی ابوالفضل کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی، به اهتمام حسین بحرالعلومی، تهران: کتابفروشی دهخدا

مطالعات

مقالات علمی

اخبار و گزارشها

- مایل هروی، نجیب (۱۳۶۹)، نقد و تصحیح متون، چاپ اول: مشهد: آستان قدس
- مسعود سعد سلمان (۱۳۹۰)، دیوان مسعود سعد، تصحیح محمد مهیار، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
- _____ (۱۳۶۴)، دیوان مسعود سعد، به تصحیح مهدی نوریان، چاپ اول، اصفهان: کمال
- _____ (۱۳۷۴)، دیوان مسعود سعد سلمان، مقدمه‌نویس: غلامرضا رشید یاسمی، گردآورنده: پرویز بابایی، تهران: نگاه
- معزی، امیرالشعرا محمدبن عبدالملک (۱۳۱۸)، دیوان امیر معزی، به اهتمام عباس اقبال، تهران: کتابفروشی اسلامیة منصوری
- _____ (۱۳۶۲)، دیوان کامل امیر معزی، به تصحیح ناصر هیری، چاپ اول، تهران: مرزبان
- _____ (1385)، کلیات دیوان امیرمعزی نیشابوری، به تصحیح محمدرضا قنبری، چاپ اول، تهران: زوار
- منوچهری، احمد بن قوص (۱۳۵۶)، دیوان منوچهری دامغانی، به تصحیح محمد دبیرسیاکی، چاپ چهارم، تهران: زوار
- مولوی، جلال‌الدین (۱۳۷۵)، کلیات دیوان شمس، به تصحیح فروزانفر، چاپ اول، تهران: راد
- مهستی گنجوی (۱۳۴۷)، دیوان مهستی گنجوی، به تصحیح طاهری شهاب، چاپ سوم، تهران: کتابخانه سنائی
- میهنی، محمد بن عبدالخالق (۱۳۷۵)، دستور دبیری، به تصحیح سید علی رضوی بهابادی، چاپ اول، یزد: بهاباد
- ناصر خسرو، ابومعین (۱۳۷۰)، دیوان ناصر خسرو، به تصحیح مینوی-محقق، چاپ چهارم، تهران: دانشگاه تهران
- نظامی گنجوی، جمال‌الدین ابومحمد الیاس بن یوسف (۱۳۶۳)، خسرو و شیرین، تصحیح حسن وحید دستگردی، چاپ دوم، تهران: علمی.
- هلالی جغتایی (۱۳۶۸)، دیوان هلالی جغتایی، تصحیح سعید نفیسی، چاپ دوم، تهران: کتابخانه سنائی